
THE ARTISTIC AND FUNCTIONAL EXPRESSION OF CELESTIAL SYMBOLS (SUN, MOON, STAR, NIGHT, DAY) IN THE POETRY OF USMON NOSIR

Turg'unov Sherali Dolixonovich
Professori v.v.b., Filologiya Fanlari, Doktor (DSc)
Turan International University

Abstract

The article examines the artistic and functional expression of celestial symbols – the sun, the moon, the star, night and day – in the lyric poetry and narrative poems of the Uzbek poet Usmon Nosir (1912–1944). Drawing on the collection “Ertani sevinib kut!..” (2021) and volume two of his “Selected Works” (1970), the study applies mythopoetic and semiotic methods. Five core functions of celestial symbols are identified: cosmological, anthropomorphic-portrait, socio-historical, autopsychological, and prophetic-tragic.

Keywords: Usmon Nosir, celestial symbol, mythopoetics, semiotics, binary opposition, sun, moon, star, night, day.

Annotatsiya

Maqolada XX asr o'zbek she'riyatining yirik vakili Usmon Nosir (1912–1944) lirikasi va dostonlarida samoviy timsollar – quyosh, oy, yulduz, tun va kun obrazlarining badiiy-vazifaviy ifodasi tadqiq etiladi. Tahlil shoirning “Ertani sevinib kut!..” (2021) to'plami hamda “Tanlangan asarlar”ining ikkinchi tomi (1970) materiali asosida mifopoetik va semiotik metodlar yordamida olib borildi. Natijada, samoviy timsollar shoir poetik olamida besh asosiy vazifani bajarishi aniqlandi: kosmologik (makon va vaqtni tartiblash), antropomorfik-portret (go'zallik va ruhiy holat belgisi), ijtimoiy-tarixiy (zulm va ozodlik qarama-qarshiligi), avtopsixologik (ijod va iztirob belgisi) hamda bashoratiy-fojiaviy (taqdir va o'lim ishorasi). Shoir an'anaviy “oy – go'zal”, “quyosh – hayot” semantikasini saqlagan holda, uni urbanistik, tarixiy va shaxsiy-fojiaviy ma'nolar bilan boyitgani ko'rsatib berildi.

Kalit so'zlar: Usmon Nosir, samoviy timsol, mifopoetika, semiotika, binar oppozitsiya, quyosh, oy, yulduz, tun, kun, shafaq, poetik makon.

USMON NOSIR SHE'RIYATIDA SAMOVIY TIMSOLLAR (QUYOSH, OY, YULDUZ, TUN, KUN)NING BADIY-VAZIFAVIY IFODASI

Аннотация

В статье исследуется художественно-функциональное выражение небесных символов – солнца, луны, звезды, ночи и дня – в лирике и поэмах узбекского поэта Усмана Насыра (1912–1944). Анализ проведён на материале сборника «Ertani sevinib kut!..» (2021) и второго тома «Избранных произведений» (1970) с применением мифопоэтического и семиотического методов. Выявлено

пять основных функций небесных символов: космологическая, антропоморфно-портретная, социально-историческая, автопсихологическая и пророчески-трагическая.

Ключевые слова: Усман Насыр, небесный символ, мифопоэтика, семиотика, бинарная оппозиция, солнце, луна, звезда, ночь, день.

Kirish

Usmon Nosir she'riyatida osmon jismlari tasodifiy bezak emas, balki lirik qahramon dunyoqarashini tashuvchi barqaror belgilar tizimidir. Shoirning ilk to'plami "Quyosh bilan suhbat" (1932) deb atalganining o'ziyoq uning poetik tafakkurida samoviy olam markaziy o'rin tutganini ko'rsatadi. Qisqa, ammo shiddatli ijodiy umri davomida u "Safarbar satrlar", "Traktorobod", "Yurak", "Mehrim" to'plamlari, "Norbo'ta", "Naxshon", "Nil va Rim" kabi dostonlar, "Atlas" dramasi hamda A.S.Pushkin va M.Yu.Lermontov asarlari tarjimalarini yaratdi [9; 10]. Bu matnlarning deyarli har birida quyosh, oy, yulduz, tun va kun obrazlari muayyan badiiy vazifani bajaradi.

Mustaqillik yillarida Usmon Nosir merosi qayta nashr etilib, shoir hayoti va ijodi bo'yicha qator tadqiqotlar yuzaga keldi, biroq ularning aksariyati biografik yoki umumiy g'oyaviy-badiiy tahlil yo'nalishida qolmoqda. Shoir she'riyatidagi obrazlar tizimini mifopoetik va semiotik nuqtayi nazardan, xususan, samoviy timsollar misolida izchil o'rganish hali alohida tadqiqot predmetiga aylanmagan. Holbuki, XX asr boshi o'zbek she'riyatida "quyosh", "oy", "yulduz", "tun", "kun" obrazlari jadid shoirlari ijodida ham faol ramziy yuk tashigani isbotlangan [15, 8–9, 22]. Usmon Nosir ana shu an'anani qanday davom ettirgani va yangilagani masalasi o'zbek adabiyotshunosligi uchun muhimdir.

Usmon Nosir ijodi 1930-yillardan boshlab o'rganila boshlangan. A.Rajabiy shoir hayoti va ijodini birinchi marta keng yoritgan [13], I.G'afurov 1967-yilda "Usmon Nosir" monografiyasini e'lon qilib, uni "yurak va mehr shoiri" sifatida tadqiq etgan [16; 14, 86]. Keyinroq shu muallif "Yuragida bahor yashagan shoir" maqolasida Usmon Nosir lirik qahramonini "yo'lchi" deb ataydi va shoirida makonni his qilish g'oyat rivojlanganini ta'kidlaydi [17; 14, 86]. Akademik N.Karimov "Usmon Nosir" (1993) va "Usmon Nosirning so'nggi kunlari" (1994) kitoblarida shoir biografiyasini arxiv hujjatlari asosida tikladi [5; 6]. Olim "Naxshon" dostonidagi kun botishi tasvirini uch bosqichda tahlil qilib, shoir tun bilan kunning almashish lahzalarini maxsus kuzatganini zamondoshlari guvohligi bilan dalillaydi [5; 14, 87–88].

So'nggi yillarda Z.Mo'minovaning "Ko'ziga oyni berkitgan shoir" maqolasi [8], D.Jumayevaning shoir xotirasiga bag'ishlangan tadqiqoti [4], F.Xidirovaning Usmon Nosir ijodining o'rganilish tarixiga oid sharhi [14] va D.Mamadjonovaning shoir poetik timsol yaratish mahoratiga bag'ishlangan maqolasi [7] e'lon qilindi. Z.Mo'minova maqolasining sarlavhasi shoirning "Yurak" she'ridagi oy obrazidan olingani e'tiborga loyiq: tadqiqotchilar Usmon Nosir poetikasining kaliti samoviy timsollarda ekanini intuitiv tarzda sezgan. Shunga qaramay, bu timsollar tizimli tahlil qilinmagan.

Tadqiqotning maqsadi – Usmon Nosir she'riyatida quyosh, oy, yulduz, tun va kun timsollarining badiiy-vazifaviy ifodasini mifopoetik va semiotik tahlil asosida aniqlashdan iborat.

Vazifalar:

1. Shoirning ikki asosiy nashridagi samoviy timsollar qo'llangan matnlarni aniqlash va tasniflash.
2. Har bir timsolning mifologik ildizi va an'anaviy semantikasini belgilash.
3. Timsollarning matndagi binar oppozitsiyalar tizimidagi o'rnini ko'rsatish.
4. Usmon Nosir an'anaviy samoviy semantikani qay yo'sinda yangilaganini ochib berish.

Material va metodlar

Asosiy manba sifatida shoirning ikki nashri tanlandi. Birinchisi – O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi loyihasi asosida chop etilgan "Ertani sevinib kut!.." she'rlar to'plami (Toshkent: Adabiyot, 2021, 120 b.) [9]. Unga "Yurak", "Monolog", "Yoshlik", "Korab", "Qizlar", "Armina", "Nil va Rim" kabi she'rlar hamda "Naxshon" dostoni kiritilgan. Ikkinchisi – A.Rajabiy tomonidan to'plangan "Tanlangan asarlar"ning ikkinchi tomi (Toshkent, 1970, 192 b.) [10]. Unda "1870", "Tojixon", "Norbo'ta", "Falokat" dostonlari, "Atlas" dramasi va "Bog'chasaroy fontani", "Iblis" ("Demon") tarjimalari jamlangan.

Ikki nashr matni to'liq ko'rib chiqilib, "quyosh/oftob", "oy/oydin/hilol", "yulduz/Zuhra", "tun/kecha/oqshom", "kun/kunduz/tong/shafaq", shuningdek "osmon/falak/samo" leksemalari qo'llangan barcha o'rinlar ajratib olindi. Hammasi bo'lib 160 dan ortiq qo'llanish qayd etildi; ulardan badiiy vazifasi eng yaqqol ko'rinadigan 50 ga yaqin misol tahlilga tortildi.

Mifopoetik tahlil metod badiiy matndagi obrazlarning arxaik mifologik tasavvurlar bilan aloqasini, ya'ni obrazning "xotirasi"ni aniqlashga qaratilgan. Bunda E.M.Meletinskiyning mifning badiiy adabiyotdagi transformatsiyasi haqidagi nazariyasi [20], V.N.Toporovning mifopoetik model va "jahon daraxti" konsepsiyasi [22], M.Eliadening muqaddas va profan makon-zamon farqi haqidagi qarashlari [1] asos qilib olindi. O'zbek folklorining samoviy qatlami bo'yicha M.Jo'rayevning "O'zbek xalq samoviy afsonalari" tadqiqoti [3] va J.Eshonqulning folklor obrazlari genezisiga oid ishi [2], umumturkiy va jahon mifologiyasi bo'yicha esa "Мифы народов мира" ensiklopediyasi [21] ma'lumotlariga tayanildi. Ushbu yondashuvda har bir samoviy obrazning uch qatlami farqlandi: arxaik-mifologik (masalan, oyning ayol, quyoshning erkak ibtidosi bilan bog'lanishi), mumtoz-an'anaviy (Sharq she'riyatidagi "mahvash", "xurshid" obrazlari) va individual-mualliflik qatlami.

Semiotik tahlil metod badiiy matnni belgilar tizimi sifatida o'rganadi. Ch.S.Pirsning belgilarni ikona, indeks va simvolga ajratuvchi tasnifi [11] samoviy obraz qachon tasvir (ikona), qachon holat ko'rsatkichi (indeks), qachon shartli ramz (simvol) vazifasida kelishini farqlash imkonini berdi. Yu.M.Lotmanning badiiy matn strukturasi, binar oppozitsiyalar va semiosfera haqidagi qarashlari [18; 19] asosida "yuqori – quyi", "yorug' – qorong'i", "ichki – tashqi" kabi fazoviy-qiymat qarama-qarshiliklari aniqlandi. O'zbek adabiyotshunosligida qabul qilingan ramz, timsol va obraz atamalari D.Quronov va hammualliflarining "Adabiyotshunoslik lug'ati" [12] hamda S.Yokubovanning jadid she'riyati ramzlariga bag'ishlangan tadqiqoti [15] talqinida qo'llandi.

Har bir timsol uchun quyidagi bosqichlar bajarildi:

1. Kontekst va janrni aniqlash (lirika, doston, drama, tarjima).
2. Obrazning mifologik va an'anaviy semantikasini belgilash.
3. Matndagi binar juftlikni (masalan, "tun – oy", "quyosh – qon") va belgi turini aniqlash.

4. Badiiy vazifani umumlashtirish va boshqa matnlar bilan qiyoslash.

Natijalar

Quyosh timsoli: hayot nuridan qonli boshgacha

Mifologik tasavvurlarda quyosh – hayot, yorug'lik va oliy adolat manbayi, ko'plab turkiy afsonalarda u erkak ibtidosi, "ko'k"ning ko'zi sifatida talqin etiladi [3; 21]. Usmon Nosirda quyosh timsoli ikki qutbli: u bir tomondan ijtimoiy bayram va hayotiy quvvat belgisi, ikkinchi tomondan qon va qatl ishorasi.

Birinchi qutbni "Senga, singlim" she'ri yaqqol ko'rsatadi:

Ko'chalarda quyosh bayram etar,

Yel – orkestr o'ynaydi xursand [9, 25].

Bu yerda quyosh mumtoz she'riyatdagi "xurshid" kabi ilohiy-ma'shuqaviy ma'noda emas, balki urbanistik bayramning ishtirokchisi sifatida keladi. Semiotik nuqtayi nazardan quyosh bu o'rinda indeks vazifasini bajaradi: u jamiyatdagi ko'tarinki holatning ko'rsatkichi. Xuddi shu misrada osmon "ko'm-ko'k bayroq" bilan qiyoslanishi [9, 25] samoviy makonni ijtimoiy belgilar tizimiga kiritadi. "Qizlar" turkumidagi "O'rtoq" she'rida esa "Quyosh kabi jahonga mashhur" [9, 27] tashbehi quyoshni shon-shuhrat mezoniga aylantiradi. "Tojixon" poemasida qahramon ayol "Quyosh kabi ochildi u – yashnagan chechak" [10, 11] deya tasvirlanadi: quyosh va gul, ya'ni samoviy va zaminii hayot ibtidosi bir obrazda birlashadi.

"Tojixon"da quyosh mifologik "zulmatdan nurga chiqish" sxemasini ham tashiydi. Qahramon o'tmishini shunday eslaydi:

Ko'p qiynalдим qora tunning zulmi dastidan.

Quyosh kashfi nur etarmi bulut ostidan? [10, 9].

Bu ikki misrada tipik kosmogonik oppozitsiya – "tun/zulmat – quyosh/nur" ijtimoiy qayta tug'ilish g'oyasiga ko'chirilgan. Bunda quyosh simvol darajasiga ko'tariladi va yangi hayotning shartli belgisiga aylanadi.

Ikkinchi, fojiaviy qutb "Monolog" she'rida eng kuchli ifodalangan. Lirik qahramon Shekspir, Dante, Petrarka qahramonlari taqdirini o'ylab, sevgi fojiasi haqida mushohada yuritadi va kutilmaganda shunday manzara chizadi:

Jim.

Ufqdan botar quyoshni

Shart kesilgan boshga o'xshatdim.

Parcha-parcha kuygan shafaqlar

Tirqiragan qonni eslatdi [9, 12].

Bu tashbeh mifopoetik jihatdan qadimgi "quyoshning o'limi" motiviga borib taqaladi: ko'p xalqlar mifologiyasida botayotgan quyosh har oqshom yer osti olamiga tushib, "o'ladi" va tongda qayta tug'iladi [20; 21]. Usmon Nosir bu siklik tasavvurdan faqat "o'lim" bosqichini olib, uni zo'ravon qatl manzarasiga aylantiradi. Natijada, tabiat hodisasi tarixiy zo'ravonlik belgisiga, ya'ni ikona (bosh shakli) va simvol (qatl, qurbonlik) uyg'unligiga aylanadi. Bu manzara, ko'pchilik tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, shoirning keyingi taqdiri fonida bashoratiy ma'no ham kasb etadi.

Shunga o'xshash obraz "Nil va Rim" dostonida tarixiy makonga ko'chiriladi:

Sariq qumlar orasidan qon rangli quyosh –

Ko'tarilar.

Nil oqadir – qullar to'kkan yosh [9, 41].

Misr mifologiyasida quyosh xudosi Ra hayot va adolat homiysi edi. Shoir shu bandda "Ro qayerda? Azirisa? Qiynaydi Tifon!" [9, 41] deya xudolarni chaqirib, ular sukut saqlayotganini ko'rsatadi. Demak, quyosh endi ilohiy himoya belgisi emas: u qullar qoni bilan bo'yalgan, ya'ni zulm davrining guvohi. Xuddi shu sahifada "Botayotgan quyosh kabi rangida qon yo'q" [9, 41] misrasi quyoshni qulning holdan toygan qiyofasiga ham qiyoslaydi. "1870" poemasi kirish qismida esa quyosh bevosita isyonkor qahramon boshiga tenglashtiriladi: "Quyosh go'yo Razinning boshi" [10, 7]. Shunday qilib, "quyosh – bosh" izomorfizmi shoir she'riyatida turg'un obrazga aylanganini ko'ramiz.

Quyosh timsolining bolalik xotirasi bilan bog'liq mifopoetik qatlami ham bor. "Yoshlik" she'rida lirik qahramon shunday eslaydi:

Hayron bo'lib, bolalikda o'ylar edim,

Qaydadir deb bu oftobning yotar uyi? [9, 15].

Bu savol arxaik tasavvurdagi "quyoshning uyi" motivini (quyosh kechasi dam oladigan joy) bolalik ongida qayta tiklaydi. Mifologik ong qoldig'i yetim bolaning olamni anglash usuli sifatida beriladi.

Oy timsoli: go'zallik, sirdosh va guvoh

Oy Usmon Nosir she'riyatidagi eng ko'p qo'llangan va eng ko'p qirrali samoviy timsoldir. Turkiy mifologiyada oy ko'pincha ayol ibtidosi, quyoshning jufti yoki yulduzlarning onasi sifatida tasavvur qilingan [3; 21]. Mumtoz she'riyatda esa "mahvash", "mohru" kabi sifatlar orqali ma'shuqa go'zalligining asosiy o'lchoviga aylangan.

Usmon Nosir bu an'anaviy semantikani saqlaydi, ammo uni jonlantirish (personifikatsiya) orqali yangilaydi. "Dengiz oyna kabi" she'rida oy go'zal qizga aylanadi:

Oy go'yoki parishonhol qiz,

Sochlarini yozib o'ynasa... [9, 6].

"Gulzor – chaman" she'rida "Oydek yuzlaring" [9, 16] an'anaviy tashbehi keladi. "Ayriliq" she'rida esa tashbeh metaforaga o'tadi: "Oydin edi u kecha, / Sen ham oy eding" [9, 38]. Bu o'rinda samoviy oy va yor bir-biriga to'liq tenglashadi; semiotik jihatdan ikona simvolga aylanadi.

Oy timsolining eng muhim individual qirrasini – uning lirik qahramon ichki dunyosi bilan aloqasi. Kitobning birinchi she'ri "Yurak"da shoir yurakka murojaat qilib, "Ko'zimga oyni berkitding" [9, 3] deydi. "Yuksal, oppog'im" she'rida xuddi shu obraz qizga nisbatan qo'llanadi: "Ko'zlaringga oy berkinibdi" [9, 14]. Mifopoetik nuqtayi nazardan "ko'zga berkingan oy" kosmos va mikrokosmos (inson) o'rtasidagi izomorfizmning ifodasidir: odam ko'zi kichik osmon, unda oy, ya'ni ichki nur, yashiringan. Z.Mo'minova maqolasining sarlavhasi aynan shu obrazga tayangani [8] uning shoir poetikasidagi kalit ahamiyatini tasdiqlaydi.

Oy shoir she'riyatida sirdosh va hamroh vazifasini ham bajaradi:

Yurganmisiz birga oy bilan

Oqshom payti ko'm-ko'k o'rmonda? [9, 4].

Bu she'rda oy tungi sayrning hamrohi bo'lib, kasal lirik qahramonga ("Sil o'pkamni ancha yayratdim" [9, 4]) shifo va osoyishtalik baxsh etadi. Oy bu yerda arxaik tasavvurdagi tungi homiy ruh vazifasini o'taydi.

"Naxshon" dostonida oy guvoh va kuzatuvchi sifatida keladi. Qahramon qiz begona uyda xavotirda o'tirganida "Sirli ko'zlar menga / Oy!.. Tik boqardi" [9, 58]. Oy bu yerda nafaqat manzara detali, balki taqdirni kuzatayotgan sirli nigoh. Lotman tushunchasi bilan aytganda, oy "yuqori" makonning vakili sifatida "quyi" makondagi voqeani baholaydi [18]. Dostonning boshqa o'rnida esa "Uch kunlik oy – ko'kda / O'roqday egik..." [9, 102] tasviri keladi va uning ortidan butun dunyo "Qop-qora tunday!" [9, 102] deb ta'riflanadi. Yangi tug'ilgan, hali to'lishmagan oy bu yerda qorong'ulikni yengishga ojiz umid belgisi sifatida talqin etiladi.

Oy timsolining ijtimoiy-falsafiy qirrasini "Nil va Rim" dostonida aforizm darajasiga ko'tariladi:

Ki, tun qancha qora bo'lsa, oy shuncha yorug'! [9, 45].

Bu misra "tun – oy" binar oppozitsiyasining dialektik yechimini beradi: zulmat qanchalik quyuq bo'lsa, unga qarshi turuvchi nur shunchalik yorqin ko'rinadi. Spartak qo'zg'oloni kontekstida oy erk g'oyasining simvoliga aylanadi. Bu shoir she'riyatidagi oy timsolining eng yuqori umumlashma darajasidir.

"Norbo'ta" dostonida oy harbiy-qahramonlik kontekstiga kiradi: "Oy – komandir / Kezib yuradi" [10, 19]. Qisqa nominativ jumla "Tun. Oydin. Yel." [10, 19] esa kino kadri kabi tungi postning holatini belgilaydi. "Falokat" poemasi "Oyday uyg'oq poyloqchi yigit" [10, 31] tashbehi oyni hushyorlik va sodiqlik o'lchoviga aylantiradi. Shu tariqa oy shoir she'riyatida go'zallik belgisidan qo'riqchi va guvoh vazifasigacha kengayadi.

Yulduz timsoli: orzu, taqdir va yo'qotish

Mifologik tasavvurlarda yulduz inson taqdiri va ruhi bilan bog'liq: xalq e'tiqodiga ko'ra har bir odamning osmonda o'z yulduzi bor, yulduz uchishi esa kimningdir umri tugaganini bildiradi [3; 21]. Mumtoz adabiyotda Zuhra (Venera) go'zallik va muhabbat yulduzi, "Cho'lpon" esa tong xabarchisi sifatida qo'llangan.

Usmon Nosir bu semantikaning ikki qatlamidan ham foydalanadi. Birinchidan, yulduz go'zallik va ko'z obrazi bilan birlashadi. "Tojixon" dostonida mumtoz an'ana ochiq tilga olinadi:

Qosh ostida ikki yulduz pirillab yondi.

Bilmadimki, sahardagi Zuhra yulduzin

Haddi bormi tenglashgani ko'rganda yuzin? [10, 9].

Bu yerda "ko'z – yulduz" metaforasi va Zuhra bilan bahs ("husni ta'lil"ga yaqin usul) mumtoz poetikaning bevosita davomidir. Ammo shu poemada qahramon ayolga "Osmonida porlab turgan bir yulduzisan" [10, 11] deb murojaat qilinadi. Shu tariqa yulduz ma'shuqa go'zalligi belgisidan ijtimoiy faollik va jamoat e'tirofi belgisiga ko'chadi. "Yulduzlardan ayirmaysiz yongan ko'zlarin" [10, 12] misrasi bu ikki qatlamni birlashtiradi.

Ikkinchidan, yulduz orzu va olis maqsad belgisi sifatida keladi. “Armina” turkumida qiz “Uzoq yulduzlarga termulib” [9, 30] qirg’oqda turadi. “Yoshlik” she’rida esa yetim bolaning yolg’izligi yulduz sanash orqali ifodalanadi:

Yulduz sanab, yildan uzun kechalarda

Hisobiga sira azal yetolmagan [9, 15].

Yulduz sanash xalq tasavvurida bitmas-tuganmas, behuda mehnat ramzi. Shoir bu folklor motivini cheksiz yolg’izlik va uyqusizlikning ifodasiga aylantiradi. Semiotik jihatdan bu o’rinda yulduz indeks: u vaqtning cho’zilganini va ruhiy holatni ko’rsatadi.

Uchinchidan, yulduz yo’qotish va ayriliq ishorasi. “Ayriliq” she’ri aynan shu mifologik belgi bilan boshlanadi:

Uchdi yulduz barg kabi,

Qarab qolding sen [9, 38].

Uchgan yulduz xalq e’tiqodida ajal yoki ayriliq xabari. Usmon Nosir uni “barg” bilan qiyoslab, tabiiy so’lish va uzilish obrazlari bilan bir qatarga qo’yadi. Xuddi shunday “Muhabbat” she’rida “Barg uzildi, barg betidagi – / Oy parcha ham uzilib ketdi” [9, 28] misralari takrorlanadi. Shoir she’riyatida “barg – oy – yulduz” uchligining uzilishi muhabbat va hayot zaifligining barqaror belgisidir. Bu V.N.Toporov ta’riflagan “jahon daraxti” modelini eslatadi: daraxt bargi va osmon jismlari bir kosmik tizimning qismlari sifatida tasavvur qilinadi [22].

To’rtinchidan, yulduz quvonch va olam go’zalligining belgisi sifatida ham keladi. “Naxshon” dostonida havo ochilgach, “Yulduz marvaridlar / Sochilib ketdi” [9, 56], “Korab” she’rida esa “Yulduz bilan to’ldi dengiz osti” [9, 20]. Ikkinchi misolda yulduzlar suvda aks etadi va osmon pastga, dengiz tubiga ko’chadi: “Tiniq suvda cho’kib yotar osmon” [9, 20]. Bu “yuqori – quyi” oppozitsiyasining badiiy neytrallashuvi bo’lib, lirik qahramon uchun olam yaxlit va uyg’un holatini anglatadi.

Yulduz timsolining tarjimalardagi talqini ham e’tiborga loyiq. Lermontovning “Demon” poemasini “Iblis” nomi bilan tarjima qilar ekan, Usmon Nosir quvilgan ruhning o’tmishini “Hatto yulduz moviy samoda / Aylar edi unga tabassum” [10, 144] deb beradi; Iblisning qasamyodini esa “Ont ichaman tundagi yulduz” [10, 149] tarzida o’giradi. Osmonni dengizga qiyoslovchi mashhur parchada “Samo xuddi bir dengiz” misrasi va undan keyin kelgan “Uchar hisobsiz yulduz” tasviri [10, 157] Usmon Nosirning original she’rlaridagi “osmon – dengiz” izomorfizmi bilan hamohangdir. Bu tarjimon o’z poetik tizimiga yaqin obrazlarni ayniqsa ta’sirchan qayta yaratganini ko’rsatadi.

Tun va kun: zulmat, ilhom va tong umidi

Tun va kun oppozitsiyasi har qanday mifologiyaning asosiy binar juftliklaridan biri: kun – kosmos, tartib va hayot, tun – xaos, xavf va o’lim bilan bog’lanadi [20; 1]. Usmon Nosir she’riyatida bu juftlik uch xil talqin oladi: ijtimoiy-tarixiy, ijodiy-psixologik va muhabbat lirikasidagi talqin.

Ijtimoiy-tarixiy talqin. “1870” dostonida qorong’ulik eski tuzum bilan tenglashtiriladi: “Bisoti – tun, qorong’i – mablah” [10, 7]. “Tojixon”da yuqorida ko’rganimizdek, “qora tunning zulmi” [10, 9] o’tmish belgisi. “Naxshon” dostonida esa dunyoning holati “Butun jahon / Shunday, / Qop-qora tunday!” [9, 102]

deb baholanadi. “Norbo’ta” dostonida dushmanning o’limi “Tong otdirar / Tunning hukmi bu!” [10, 23] satrlari bilan izohlanadi: tun jazo va taqdir hukmining vaqti sifatida tasvirlanadi. Bunga parallel ravishda “Muhabbat” she’rida “Karvon bulut ko’char samodan: / Respublika tonggi otadi” [9, 29] misralari keladi. Tong bu yerda yangi davrning simvoli. Shu tarzda “tun – tong” oppozitsiyasi shoirda davr ideologiyasi tilini ham, mifologik sikl tilini ham bir vaqtda ishlatadi.

Ijodiy-psixologik talqin. Usmon Nosir uchun tun – ilhom vaqti. “Naxshon” dostonidagi o’quvchiga murojaatda shoir “Uzun kechalari / She’rlar bitaman” [9, 60] deydi va keyin tunni jonlantiradi:

Bu kun yana keldi

Chiroyli qiz – tun [9, 60].

Tun bu yerda ilhom parisining mifologik o’rnini egallaydi: u shoir uyiga kiradi, ro’parasiga o’tiradi, “teran ko’zi” bilan o’yiga singadi. Bu jarayonning natijasi fojiaiy: “Qon tomchisi she’rim / To’kildi yana” [9, 60]. Shunday qilib, tun – ilhom – qon – she’r zanjiri shakllanadi. Dostonning xotimasida esa shoir “Tunlardan men ancha / Xafa ham bo’ldim. / Bir bet to’lg’izmasdan / Tong otib qolar” [9, 115] deya tun va ijod o’rtasidagi ziddiyatni ochiq e’tirof etadi.

“Naxshon”da tun boshqa bir mifologik obraz bilan ham beriladi: “Tunning qora sochli / Lo’lisi sekin / Araratdan o’tib / Pastga botardi” [9, 56]. Tun daydi, sargardon ayol qiyofasida tasvirlanadi. Bu folklordagi kechasi kezuvchi ayol-ruhlar obrazini eslatadi [2; 3]. “Norbo’ta”da tun “qora shohi ro’molini” tashlab ufqdan yo’qoladi [10, 21]. Har ikki o’rinda tun ayol qiyofasida antropomorflashtiriladi, bu esa oy timsolidagi ayol ibtidosi bilan uyg’un.

Muhabbat lirikasidagi talqin. “Gulzor – chaman” she’rida yor ko’zlari “Kunday yorug’, tunday qora” [9, 16] deb tasvirlanadi. Bu ziddiyat semiotik jihatdan qiziq: kun va tun bu yerda bir-birini inkor etmaydi, balki bir go’zallikning ikki qirrasini sifatida birlashadi. “Armina” turkumida bu fikr yanada chuqurlashadi:

Qora rangni asli sevmasdim,

Endi tun ham kunduz bilan teng [9, 32].

Muhabbat binar oppozitsiyani bekor qiladi: sevgan kishining qora ko’zlari tufayli tun ham kunduz kabi qadrli bo’ladi. Lotman ta’kidlaganidek, badiiy matnda madaniyat chegarasini buzuvchi voqea eng ko’p ma’no yuklaydi [18]. Usmon Nosirda muhabbat – aynan shunday chegara buzuvchi kuch.

Shafaq va tong: o’tish lahzalari. Kun va tun o’rtasidagi o’tish lahzalari – shafaq va tong – shoir she’riyatida alohida o’rin tutadi. N.Karimov “Naxshon” dostoni va lirik she’rlardagi kun botishi tasvirini uch bosqichga ajratadi: shafaq dengiz chetida cho’zilgan lahza, shafaqning so’na boshlashi va quyosh botishining so’nggi lahzasi [5; 14, 88]. Ushbu kuzatishni “Ertani sevinib kut!..” to’plami materialini tasdiqlaydi. So’nish bosqichi “Shafaq o’chay deb qoldi / Kaptar qonidek rangsiz” [9, 13] misralarida, yakuniy lahza esa “Oftob ham suv ichar / Tog’lardan pastda, / Loladek qip-qizil / O’t shafaq o’chdi” [9, 46] misralarida beriladi. “Kaptar qoni” tashbehi “Naxshon”da yana takrorlanadi: “Kaptar qoni kabi / Shafaq nim qizil” [9, 75]. “Oftobning suv ichishi” obrazi mifologik tasavvurdagi quyoshning suvga (dengiz, daryoga) botishi motivini aynan tiklaydi.

Shafaq rangining qonga qiyoslanishi esa yana quyosh va qon assotsiatsiyasini, ya'ni "Monolog"dagi obrazni esga soladi.

Shafaq haqidagi kichik she'r "Ertani sevinib kut..." [9, 13] misrasi bilan tugaydi. Botayotgan quyosh – tugayotgan kun ertangi kunning umidi bilan almashadi. To'plamning nomi aynan shu misradan olingani bejiz emas: shoirning samoviy sikl haqidagi mifopoetik tasavvuri "o'lim – qayta tug'ilish" sxemasini umid falsafasiga aylantiradi.

Tahlil natijalarini umumlashtirib, samoviy timsollarning asosiy semiotik xususiyatlarini quyidagicha jamlash mumkin:

Timsol	Mifologik ildiz	Asosiy binar juftlik	Usmon Nosirdagi yetakchi vazifa	Tipik misol
Quyosh	Hayot manbayi, erkak ibtidosi, har oqshom "o'ladigan" jism	quyosh – qon; nur – zulmat	Ijtimoiy bayram va qatl/qurbonlik belgisi	"Monolog" [9, 12]; "Nil va Rim" [9, 41]
Oy	Ayol ibtidosi, tungi homiy	tun – oy; yuqori – quyi	Go'zallik, sirdosh, guvoh, erk umidi	"Yurak" [9, 3]; "Nil va Rim" [9, 45]
Yulduz	Inson taqdiri va ruhi, Zuhra – muhabbat yulduzi	yaqin – olis; yonish – uchish	Orzu, yolg'izlik, ayriliq ishorasi	"Yoshlik" [9, 15]; "Ayriliq" [9, 38]
Tun	Xaos, xavf, o'lim vaqti	tun – tong; qora – oq	Zulm davri, ilhom vaqti, ayol-ruh	"Naxshon" [9, 60, 102]
Kun / tong / shafaq	Kosmos, tartib, qayta tug'ilish	kun – tun; botish – chiqish	Yangi davr, umid, o'tish lahzasi	"Shafaq o'chay deb qoldi" [9, 13]

Muhokama

Tahlil Usmon Nosir she'riyatidagi samoviy timsollar alohida-alohida obrazlar emas, balki yaxlit poetik kosmologiya ekanini ko'rsatdi. Bu tizimda besh asosiy badiiy vazifa ajralib turadi:

Kosmologik vazifa. Samoviy timsollar lirik voqea makonini va vaqtini belgilaydi. "Korab" she'rida oqshom, yulduz va oy dengiz safarining boshlanish nuqtasini tayinlaydi [9, 20]; "Norbo'ta"da "Tun. Oydin. Yel." [10, 19] jumlasini sahna remarkasi vazifasini bajaradi. M.Eliade ta'riflagan muqaddas vaqt kabi [1], bunday lahzalar oddiy vaqt oqimidan ajralib, voqeaga taqdiriy ahamiyat beradi. I.G'afurov shoirning "makonni his qilish" qobiliyatini alohida ta'kidlagani [17; 14, 86] ham aynan shu vazifa bilan izohlanadi: Usmon Nosirda makon vertikal o'lchovga ega va uning yuqori qutbini doim samoviy jismlar egallaydi.

Antropomorfik-portret vazifa. Oy, yulduz va tun inson qiyofasi va ruhiy holatini chizish vositasiga aylanadi: "oydek yuz", "ko'zga berkingan oy", "yulduz ko'z", "tunday qora ko'z". Bu mumtoz she'riyat an'anasining davomi bo'lsa-da, Usmon Nosir uni teskari yo'nalishda ham ishlatadi: nafaqat inson samoviy jismga o'xshatiladi, balki samoviy jism ham insonga aylanadi ("parishonhol qiz – oy", "chiroyli qiz – tun", "tunning qora sochli lo'lisi"). Natijada, ikki tomonlama antropomorfizm hosil bo'ladi va kosmos bilan inson orasidagi chegara yupqalashadi. Bu V.N.Toporov ta'riflagan mifopoetik dunyo modelining asosiy belgisi – makrokosmos va mikrokosmos izomorfizmiga mos keladi [22].

Ijtimoiy-tarixiy vazifa. “Tun – tong”, “zulmat – quyosh” oppozitsiyalari zulm va ozodlik, eski va yangi davr qarama-qarshiligini ifodalaydi (“1870”, “Tojixon”, “Nil va Rim”, “Muhabbat”). Bu jihatdan Usmon Nosir jadid she’riyati an’anasining vorisidir. S.Yokubova jadid shoirlarida “tun – kun”, “nur – zulmat” juftliklari dualistik dunyoqarashning ijtimoiy ifodasi bo’lganini [15, 17, 22], Cho’lpon esa orzu-umidlarini “tilak yulduzi”, “najot yulduzi”, “chiqadigan quyosh”, “to’lin oy” kabi obrazlarda ifodalaganini qayd etadi [15, 19]. Usmon Nosirda bu obrazlar 1930-yillar adabiy siyosati talablariga moslashtirilib, “Respublika tongi” kabi rasmiy ifodalarga ham kiradi [9, 29]. Ammo shoirning eng kuchli misralarida ideologik qolip yorilib, umuminsoniy mazmun ochiladi: “tun qancha qora bo’lsa, oy shuncha yorug’” [9, 45] misrasi har qanday zulm davriga taalluqli aforizmga aylangan.

Avtopsixologik vazifa. Tun va oy shoirning ijodiy jarayoni va ichki iztiroblarining belgisi bo’lib keladi. “Naxshon”dagi “chiroyli qiz – tun” ilhom parisining zamonaviy ko’rinishi, ammo uning tashrifi “qon tomchisi she’r” bilan yakunlanadi [9, 60]. Shu bilan birga, kasallik, yolg’izlik va uyqusizlik motivlari ham oy va yulduz obrazlari orqali beriladi (“Yurganmisiz birga oy bilan”, “Yoshlik”). Semiotik nuqtayi nazardan bu holatlarda samoviy obraz ko’pincha indeks vazifasini bajaradi: u lirik qahramonning ichki holatini bevosita ko’rsatadi.

Bashoratiy-fojiaviy vazifa. Botayotgan quyoshning “kesilgan bosh”ga, shafaqning “tirqiragan qon”ga qiyoslanishi [9, 12], uchgan yulduz va uzilgan oy-barg obrazlari [9, 28, 38] shoir she’riyatida o’lim va qurbonlik ishorasi sifatida takrorlanadi. Mifologik siklda quyosh botishi qayta tug’ilish bilan yakunlanadi; Usmon Nosirda esa ko’pincha siklning faqat birinchi yarmi tasvirlanadi. Bu tafsilot shoirning keyingi fojiali taqdiri fonida o’quvchi tomonidan bashorat sifatida qabul qilinadi. Albatta, buni badiiy matnning ichki xususiyati deb emas, retseptiv talqin natijasi deb baholash to’g’riroq. Shunday bo’lsa-da, shoirning o’zi siklni ataylab ochiq qoldirmaydi: “Ertani sevinib kut...” [9, 13] misrasi botish obrazini umid bilan yakunlaydi.

An’ana va yangilik. Olingan natijalarni mumtoz she’riyat bilan qiyoslaganda, Usmon Nosir samoviy timsollarning an’anaviy semantikasini rad etmagani, balki uning doirasini kengaytirgani ko’rinadi. Mumtoz lirikada oy deyarli faqat ma’shuqa go’zalligi belgisi bo’lsa, Usmon Nosirda u qo’riqchi (“oy – komandir”), guvoh (“oy tik boqardi”) va erk umidi (“oy shuncha yorug’”) vazifalarini ham oladi. Quyosh mumtoz she’riyatdagi ilohiy nur va ma’shuqa ruxsori ma’nosidan ko’ra ko’proq tarixiy zo’ravonlik va ijtimoiy bayram qutblari orasida tebranadi. Yulduz esa xalq e’tiqodidagi taqdir semantikasini saqlab, unga yolg’izlik va olis orzuning psixologik mazmunini qo’shadi.

Yangilikning yana bir manbayi – rus va jahon she’riyati tajribasi. Shoir Lermontov va Pushkin asarlarini tarjima qilgani [10, 122–189] uning samoviy obrazlarida romantik she’riyatga xos “osmon – dengiz”, “yulduz – ruh” assotsiatsiyalari kuchayishiga sabab bo’lgan. “Iblis” tarjimasidagi samo-dengiz obrazi [10, 157] bilan “Korab” she’ridagi osmonning suvda cho’kib yotishi [9, 20] o’rtasidagi o’xshashlik buni tasdiqlaydi. Shu bilan birga, “oftob suv ichadi” [9, 46], “oftobning yotar uyi” [9, 15] kabi obrazlar o’zbek xalq og’zaki ijodidagi samoviy afsonalar [3] bilan bevosita aloqador.

Semiotik dinamika. Ch.S.Pirs tasnifi nuqtayi nazaridan [11] Usmon Nosirda bir xil samoviy obraz matn ichida belgi turini o'zgartirishi kuzatiladi. Masalan, "Ayriliq" she'rida oy avval tungi manzara detali (ikona), keyin vaziyatning hissiy ko'rsatkichi (indeks), so'ngra yor bilan tenglashib, shartli ramz (simvol) darajasiga ko'tariladi [9, 38]. Yu.M.Lotman ta'kidlaganidek, badiiy matn bir belgini bir necha kod bo'yicha o'qish imkonini beradi [18; 19]. Usmon Nosir she'riyatining ta'sirchanligi ko'p jihatdan aynan shu "kodlar almashinuvi"ga asoslanadi.

Xulosa

Usmon Nosir she'riyatida quyosh, oy, yulduz, tun va kun timsollari yaxlit poetik kosmologiyani tashkil etadi va shoir lirik olamining asosiy ma'no tayanchlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Samoviy timsollar shoir she'riyatida besh asosiy vazifani bajaradi: kosmologik, antropomorfik-portret, ijtimoiy-tarixiy, avtopsixologik va bashoratiy-fojiaviy.
2. Quyosh timsoli ikki qutbli: u ijtimoiy bayram va hayot quvvati belgisi bo'lishi bilan birga, "quyosh – bosh – qon" izomorfizmi orqali qatl va qurbonlik ishorasiga aylanadi ("Monolog", "Nil va Rim", "1870").
3. Oy eng ko'p qirrali timsol bo'lib, an'anaviy go'zallik semantikasidan tashqari sirdosh, guvoh, qo'riqchi va erk umidi vazifalarini oladi. "Tun qancha qora bo'lsa, oy shuncha yorug'" misrasi bu timsolning eng yuqori falsafiy umumlashmasidir.
4. Yulduz xalq e'tiqodidagi taqdir semantikasini saqlagan holda orzu, yolg'izlik va ayriliq ishorasiga aylanadi; "barg – oy – yulduz" uzilishi motivi muhabbat va hayot zaifligining barqaror belgisidir.
5. Tun va kun oppozitsiyasi shoirda ijtimoiy (zulm – yangi davr), ijodiy (tun – ilhom va iztirob vaqti) va muhabbat (qarama-qarshilikning bekor bo'lishi) talqinlarini oladi. Shafaq va tong kabi o'tish lahzalari mifologik "o'lim – qayta tug'ilish" siklini umid falsafasiga aylantiradi.
6. Usmon Nosir mumtoz she'riyat, o'zbek xalq samoviy afsonalari, jadid she'riyati ramzlari va rus romantik she'riyati tajribasini sintez qilib, samoviy timsollarga individual-mualliflik mazmunini bergan. Bu timsollar matn ichida ikona, indeks va simvol vazifalari o'rtasida erkin almashinib, she'rning ko'p qatlamli o'qilishini ta'minlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Eliade M. The Sacred and the Profane: The Nature of Religion. – New York: Harcourt, Brace & World, 1959. – 256 p.
2. Eshonqul J. Folklor: obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf, 1999.
3. Jo'rayev M. O'zbek xalq samoviy afsonalari. – Toshkent: Fan, 1995.
4. Jumayeva D. Usmon Nosir yodi // Учёный XXI века. – 2023. – № 1 (92). – Б. 20–. <https://cyberleninka.ru/article/n/usmon-nosir-yodi>
5. Karimov N. Usmon Nosir: hayotiy lavhalar, hujjatlar, rivoyatlar. – Toshkent: Sharq, 1993.
6. Karimov N. Usmon Nosirning so'nggi kunlari: hayotiy lavhalar, hujjatlar, rivoyatlar. – Toshkent: Sharq, 1994.

7. Mamadjonova D.N. Usmon Nosirning poetik timsol yaratish mahorati // Journal of Innovative Scientific Research. – 2024. – Vol. 1, Issue 5. – B. 312–. Manba
8. Mo'minova Z. Ko'ziga oyni berkitgan shoir // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – 2022. – 20 may. – № 17.
9. Nosir U. Ertani sevinib kut!..: She'rlar. – Toshkent: Adabiyot, 2021. – 120 b.
10. Nosir U. Tanlangan asarlar: Ikki tomlik. 2-tom: Poemalar, drama, tarjimalar / To'plovchi A.Rajabiy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1970. – 192 b.
11. Peirce C.S. Collected Papers. Vol. 2: Elements of Logic. – Cambridge (MA): Harvard University Press, 1932.
12. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
13. Rajabiy A. Usmon Nosir. – Toshkent, 1971.
14. Xidirova F. Usmon Nosir ijodining o'rganilishi // O'zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. – 2023. – 2(2). – B. 85–97. DOI: 10.47689/ULAC-vol2-iss2-y2023-pp85-97
15. Yokubova S.I. O'zbek jadid she'riyatida obraz va ramzlar poetikasi: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2024. – 51 b. G'afurov I. Usmon Nosir. – Toshkent, 1967.
16. G'afurov I. Yuragida bahor yashagan shoir // Yoshlik. – 1982. – № 11.
17. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
18. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
19. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. – 407 с.
20. Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2 т. / Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1980–1982.
21. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. – М.: Прогресс-Культура, 1995. – 624 с.